

УДК 343.12(477)

Губар Сергій Володимирович –
кандидат юридичних наук,
здобувач Національної академії
внутрішніх справ

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УСРР

Аргументовано, що ідеологічним підґрунтям правового регулювання діяльності органів кримінальної юстиції в УСРР було вчення К. Маркса та В. Леніна, що набуло подальшого розвитку в рішеннях з'їздів більшовицької партії, працях Й. Сталіна та його найближчого оточення.

Ключові слова: марксизм-ленінізм; класова боротьба; диктатура пролетаріату; насильство; органи кримінальної юстиції; революційна (соціалістична) законність.

Процес становлення України як незалежної, суверенної держави виявився складним і суперечливим. Конституція, проголосивши Україну соціальною, правовою державою, закріпила швидше бажаний, аніж реальний стан речей, адже й донині відсутній надійний захист прав і свобод людини та громадянина, а численні реформи не сприяють поліпшенню ситуації. Натомість за роки незалежності ми неодноразово спостерігали, як нові лідери використовували закон для реалізації власних вузькогрупових інтересів. Якими ж є перспективи України? Історія розвивається за спіраллю: вивчивши минуле, можна прогнозувати розвиток майбутнього. Тож однією з важливих наукових проблем, що потребує особливої уваги, є вітчизняний досвід правотворення на етапі формування нових суспільних відносин. Ідеться про революційні перетворення періоду становлення та утвердження радянської влади в Україні.

Ця тема привертала увагу численних дослідників, однак більшість праць були заангажованими. Так, жодне наукове дослідження радянських часів не обходилося без звіряння його актуальності з концептуальними засадами марксизму-ленінізму та подальшими рішеннями партії. Публікаціям початкового етапу незалежності України притаманні прагнення до категоричного розвінчання культу Й. Сталіна, В. Леніна та Комуністичної партії Радянського Союзу. Лише останніми роками почали з'являтися об'єктивні дослідження з різнобічним висвітленням розвитку радянської держави та права. Однак недостатнім залишається вивчення історії права. Різні аспекти цієї проблематики вивчали українські вчені О. Бенько, С. Білокінь, І. Бойко, О. Мироненко, І. Усенко, а також російські дослідники С. Алексєєнко, В. Кудрявцев, А. Трусов. Метою пропонованої увазі статті є висвітлення ідеологічних засад правового регулювання діяльності органів кримінальної юстиції в УСРР.

Розвиток права та кримінального судочинства в Україні впродовж 1927–1939 рр. відбувався під значним впливом наявних у державі численних і складних процесів соціально-економічного, політичного та психологічного характеру. Як основні слід виокремити прискорену індустріалізацію, насильницьку колективізацію, голодомор, «великий терор» 1937–1938 рр., централізацію державного управління, зрощення партійного та державного апарату, цілеспрямовану ідеологічну обробку населення – процеси, що не були наслідком історичного розвитку суспільства, але початок яким покладено вольовими рішеннями більшовицьких керівників. Уважаємо, що наріжним каменем цих процесів стала марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби. К. Маркс усвідомлював класи як дихотомічні соціальні групи, одна з яких, будучи власником засобів виробництва, експлуатує іншу. Таким чином, класи перебувають у стані постійного протистояння, а класова боротьба наскрізь пронизує всі епохи існування держави як органу пригнічення одного класу іншим. Буржуазію та пролетаріат К. Маркс називав останніми класами, оскільки їх протистояння неминуче призведе до революції: «Антагонізм між пролетаріатом і буржуазією є

боротьбою між класами. Ця боротьба, доведена до свого найвищого вираження, означає повну революцію» [1, с. 155].

Ключовим питанням революції, як відомо, є питання влади. Усталеною істиною для послідовників марксизму була цитата з праці «Критика Готської програми»: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періоду відповідає політичний перехідний період. Так, держава цього періоду не може бути нічим іншим, ніж державою революційної диктатури пролетаріату» [2, с. 27]. Звідси випливало право пролетаріату на збройне захоплення влади, на пряме революційне насильство над своїми класовими ворогами. Російський учений С. Алексеев визначив марксизм як «філософське та політичне вчення, яке обґрунтовує революційне право, своєрідне суперправо пролетаріату на докорінне перетворення світу» [3, с. 480].

Ідею класової боротьби як рушійної сили історії в подальшому було розвинуто в працях В. Леніна. «Вождь світового пролетаріату» апіорі виключав можливість співпраці й діалогу класів задля побудови справедливого суспільного ладу. Організація нового суспільства неминуче має відбуватися шляхом насильницького зруйнування старих буржуазних відносин і всієї буржуазної держави. Послідовними марксистами В. Ленін уважав лише тих, хто визнає положення про диктатуру пролетаріату. Розкриваючи його, теоретик зазначав: «Революційна диктатура пролетаріату є влада, завойована і підтримувана насильством пролетаріату над буржуазією, не будучи зв'язаною ніякими законами» [4, с. 244]. Отже, це – влада, що перебуває над законом, влада, яка відверто виправдовує доцільність насильства заради високої мети, «усезагального щастя трудящих».

У праці «Пролетарська революція і ренегат Каутський» В. Ленін зосередився на питанні союзників та противників пролетаріату в його революційній боротьбі: «Спочатку разом з «усім» селянством – проти монархії, поміщиків, середньовіччя (оскільки революція лишасться буржуазною, буржуазно-демократичною). Потім спільно з біднішим селянством, напівпролетаріатом, усіма експлуатованими – проти капіталізму,

зокрема сільських багатіїв, куркулів, спекулянтів (оскільки революція стає соціалістичною)» [4, с. 297]. Однак уже в листопаді 1918 р. В. Ленін зазначив несумісність соціалізму та заможного селянства. Особливу увагу було приділено селянству України, Кубані й Сибіру. Теоретик наголошував, що «там багаті селяни, там пролетарів немає, а якщо пролетаріат і є, то він розбещений дрібнобуржуазними звичками» [4, с. 244]. Насильство щодо «куркулів» він розглядав як єдино можливий спосіб забезпечити хлібом зголоднілий пролетаріат Петрограда. Згодом його було рекомендовано застосовувати щодо «величезної маси надто забитого дрібнобуржуазними звичками селянства», що протистоїть пролетарській революції через свою одвічну темноту [5, с. 374].

Таким чином, початкову ідею диктатури пролетаріату, яку сформулював К. Маркс як тимчасову умову перехідного періоду, суттєво видозмінив В. Ленін, перетворивши її на ідею фактично не обмеженого в часі застосування насильства стосовно будь-якої частини суспільства, що не погоджується з політикою більшовиків. «Знищення класів, – стверджував ідеолог у праці «Привіт угорським робітникам», – справа тривалої, затяганої класової боротьби, яка після повалення влади капіталу, зруйнування буржуазної держави, встановлення диктатури пролетаріату не зникає, а лише змінює власні форми, стаючи в багатьох аспектах ще жорстокішою» [5, с. 374].

Чи варто дивуватися тому, що Й. Сталін згодом модернізував вчення В. Леніна, так само, як той модернізував вчення Маркса? Зокрема, це стосується сталінської концепції про посилення й загострення класової боротьби в країні залежно від успіхів у будівництві соціалізму, що стала вагомим аргументом у розгортанні політики масових репресій.

Історія доводить, що насильство, породжене революцією, має тенденцію до перетворення на терор. Українські історики В. Даниленко, Г. Касьянов і С. Кульчицький, досліджуючи особливості сталінщини в Україні, зазначали: «Масова звичка до примушування, визнання його законності, помножені на невисокий політико-культурний рівень більшості членів партії та підтримані ідейним обґрунтуванням «згори», призвели до

універсалізації насильства як методу соціальної практики, виведення його на рівень повсякденного буття» [6, с. 155].

Марксистсько-ленінське уявлення про поняття права та законності також мало свою специфіку. У праці «Німецька ідеологія» К. Маркс зазначав: «Ми, як і багато інших, підкреслили опозицію комунізму проти права як політичного й приватного, так і в його найбільш загальній формі – у значенні права людини» [7, с. 197]. Таким чином, поняття комунізму та права протиставляли. В. Ленін, розвиваючи вчення про диктатуру пролетаріату, розглядав закон як поняття другорядне: «Диктатура означає... необмежену владу, що спирається на силу, а не закон» [8, с. 376]. «Наукове поняття диктатури означає нічим не обмежену, жодними законами чи правилами не скуту владу, що ґрунтується безпосередньо на насиллі» [8, с. 383]. У цьому контексті український учений і політик І. Білас зазначив: «... з перших днів більшовицького перевороту та експансії радянської влади на території інших держав, зокрема України, цій владі був притаманний правовий нігілізм, що заперечував соціальну цінність права та вважав його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин» [9, с. 381].

Отже, на етапі становлення радянської влади поняття права й законності вважали «буржуазними пережитками». Їх замінювали поняттями революційної доцільності та революційної правосвідомості, які фактично означали, що для досягнення світлої мети – комунізму – пролетаріат на чолі з партією більшовиків можуть застосовувати будь-які засоби. Таким чином обґрунтовували застосування насильства щодо всіх соціальних верств і груп, які протистояли диктатурі пролетаріату; закладали підвалини зневажливого ставлення до права й усвідомлення пріоритету влади над ним.

Завершення громадянської війни, початок мирного будівництва в умовах НЕПу потребували відновлення правового регулювання суспільних відносин. У 1920-х рр. було прийнято Конституцію СРСР і нову Конституцію УСРР, здійснено інтенсивну кодифікаційну роботу. З ужитку поступово зникали поняття революційної доцільності, натомість дедалі активніше використовували поняття революційної законності. Гасла про

революційну законність регулярно виголошували з високих партійних трибун, ними рясніли сторінки вітчизняних періодичних видань. «Органи пролетарської юстиції революційною законністю зміцнять боротьбу за генеральну лінію партії», – закликав Вісник Радянської Юстиції [10, с. 564]. Водночас нашвидкоруч підготовлені кодекси містили низку прогалин, подолання яких законодавець покладав на відповідні органи державної влади. Наприклад, відповідно до арт. 2 КПК УСРР 1927 р., судовим органам та органам прокуратури, слідства й дізнання заборонялося відмовляти прийняти справу до свого провадження або закривати кримінальну справу на тій підставі, що вчинене суспільно небезпечне діяння не передбачене Кримінальним кодексом [11]. Роз'яснення цього положення містив арт. 7 КК УСРР 1927 р.: «Якщо певне суспільно небезпечне діяння прямо не передбачене цим Кодексом, то підстави й межі відповідальності за нього, а також міра соціального захисту (покарання – С.Г.) визначаються за аналогією з тими артикулами Кодексу, які передбачають найбільш схожі за важливістю і видом злочини» [12]. Таким чином, основою кваліфікації злочину мала бути революційна правосвідомість слідчого, прокурора та судді.

Отже, революційну (пізніше – соціалістичну) законність сприймали як такий режим у суспільстві, за якого пріоритетною цінністю слугували інтереси держави (а фактично – сталінського керівництва). Діяльність громадян, посадових осіб, усієї системи державних органів мала бути спрямована на реалізацію цих інтересів. Людину, її права та свободи повністю було вилучено зі сфери революційної законності. Громадянин був лише «гвинтиком» державного механізму.

Ще однією особливістю правового регулювання діяльності органів кримінальної юстиції стало визначення його напрямів політичними директивами. Саме з трибун партійних з'їздів повідомляли про подальший курс радянської держави. Так, наприклад, рішенням XIV (1925 р.) з'їзду було проголошено

---

* У статті використано юридичні поняття 1920–1930-х рр.

курс на індустріалізацію, рішенням XV (1927 р.) з'їзду – закликано до колективізації та затверджено директиви першого п'ятирічного плану (1928/1929 – 1932/1933 господарські роки), а під час XVI з'їзду ВКП(б) 1930 р. з патетикою виголошено, що «згуртовуючи під знаменом ленінізму мільйони робітників і колгоспників, розтрошуючи опір класових ворогів, ВКП(б) поведе маси в розгорнутий наступ і забезпечить повну перемогу соціалізму в СРСР» [13, с. 22]. Після цього традиційно з'являлася низка підзаконних актів із визначенням завдань та форм участі органів кримінальної юстиції в реалізації партійних планів.

Отже, періоду кінця 1920-х – 1930-х рр. притаманна чергове зміння парадигми. Розвиток кримінальної юстиції в УСРР відтепер залежав від характеру економічних, соціальних і політичних кампаній, що розгорталися в державі. Здійснення тотальної насильницької колективізації, конфіскації зерна та викликаний цими діями опір селянства потребували внесення суттєвих змін до матеріальних і процесуальних норм права. Кримінальне покарання, а не «економічні чинники» «стимулювали» розвиток сільського господарства. У цей час Й. Сталін по-новому визначив революційну законність, стверджуючи, що вона ґрунтується на постанові «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. [14], названу в народі як «закон про п'ять колосків». У виступі на січневому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін категорично заявив, що реалізація цього закону є найпершим обов'язком кожного комуніста, кожного робітника та колгоспника [15, с. 15]. Про працівників органів кримінальної юстиції «вождь» тут навіть не згадував, для них це мало бути безумовно зрозумілим. На «хлібний фронт» було мобілізовано всіх працівників суду та прокуратури, а терор голодом потребував застосування ще більшого насильства й репресій.

Прискорена індустріалізація призводила до численних аварій на виробництві й транспорті, нерідкісним явищем був випуск недоброякісної продукції. Ці обставини мали результатом розгортання кампаній боротьби зі шкідниками, диверсантами, у перебігу яких до відповідальності притягали і безпосередніх

винуватців, і керівників підприємств. Шукаючи причини цих явищ, російський дослідник В. Роговін зазначав, що «звинувачення більшості господарських керівників у шкідництві... дало змогу пояснити той факт, що поширені запевнення про прихід «щасливого життя» реально суперечили тому, що люди бачили та відчували довкола себе на кожному кроці. Крім незначного прошарку радянської аристократії, мало кому в країні стало жити «краще та веселіше», навіть порівняно зі страшними роками першої п'ятирічки. Тому потрібно було пояснити провали сталінської політики підступністю шкідників, іншими словами, перекласти накопичене невдоволення народу зі Сталіна та його найближчого оточення на керівників більш низького рівня» [16, с. 244]. Російський учений О. Хлевнюк розцінює сталінську політику як давно відомий і перевірений засіб зміцнення одноосібної диктатури: «Чим більше довкола ворогів і чим небезпечніші вони, тим сильніша віра народу у верховного рятівника, тим простіше переживаються труднощі, переносяться численні жертви» [17, с. 85].

Боротьба Й. Сталіна за утвердження беззаперечного лідерства в партії призвела до створення справжньої «юриспруденції терору», яка повинна була легалізувати його дії. За підрахунками О. Бенька «... у Кримінальному кодексі, починаючи з 1930 р. і до прийняття Конституції УРСР 1937 р., з'явилося майже 60 нових статей. Було визначено понад 80 нових складів злочинів, унесено близько 100 змін до чинних санкцій і диспозицій. Практично всі ці нововведення виявилися набагато жорстокішими за попередні» [18, с. 18].

Роль провідного теоретика радянського права у 1930-х рр. перебрав на себе прокурор СРСР А. Вишинський, який стверджував: «Не лише головним, а надзвичайним завданням нашого права є захист такого державного та суспільного ладу, який спирається не на приватну власність на засоби виробництва, не на капіталістичну приватну власність, а на соціалістичну власність на засоби виробництва» [19, с. 52]. Саме тому радянське право А. Вишинський називав «могутньою зброєю революційної боротьби за соціалізм» [19, с. 3] і наголошував, що «удари нашого закону... ми кидаємо на голови і наших ворогів і

недисциплінованих, непокірних пролетарській державі синів самого робітничого класу, трудящих мас, придушуючи опір державним вимогам, примушуючи їх до дисципліни пролетарської держави, до підкорення державі рад» [20, с. 27].

Саме теоретичні розробки А. Вишинського в другій половині 1930-х рр. стали підґрунтям діяльності органів кримінальної юстиції. Зокрема, це стосується твердження про вирішальне значення в системі доказів особистого визнання обвинуваченим своєї провини та про його цілковиту достатність у справах про контрреволюційні злочини. Іншим постулатом стало твердження про неможливість установлення під час судового розгляду абсолютної істини, тому вирішальну роль в оцінці доказів має відігравати «внутрішня переконаність судді, озброєного соціалістичною правосвідомістю й справді науковою марксистсько-ленінською методологією» [21, с. 35].

Отже, революційну (пізніше – соціалістичну) законність тлумачили як такий режим у суспільстві, за якого пріоритетною цінністю слугували інтереси держави (а фактично – сталінського керівництва). Діяльність громадян, посадових осіб, усієї системи державних органів мала бути спрямована на реалізацію цих інтересів. Людину, її права та свободи було взагалі вилучено зі сфери революційної законності, у державному механізмі їй належала лише роль «гвинтика».

Монополія компартії позначилася також на здійснюваній в органах кримінальної юстиції кадровій політиці. Будуючи державу, якою змогла б керувати і кухарка, компартійно-радянське керівництво заповнювало штати нових установ юстиції не кадрами юристів, які, отримали освіту за старого режиму, а політично перевіреними, відданими більшовизму псевдофахівцями. Однак практика, всупереч усім сподіванням, довела, що така стратегія не сприяла формуванню ефективної для держави юридичної бази. Після завершення «соціалістичної реконструкції села» Й. Сталін за активної підтримки А. Вишинського неодноразово підкреслював необхідність для чиновників-юристів отримання як партійних квитків, так і юридичної освіти. Відтепер працівники радянських органів кримінальної юстиції мали керуватися не лише «революційним

чуттям», а й знаннями закону. За словами А. Вишинського, завдання юридичного корпусу полягало в поєднанні «революційної законності», вираженої в правових нормах, із «соціалістичною правовою свідомістю» [22, с. 14–15].

Отже, правове регулювання організації діяльності органів кримінальної юстиції впродовж 1927–1939 рр. було зумовлено теорією та практикою більшовицького панування. Обґрунтований марксистсько-ленінським ученням насильницький спосіб досягнення влади в умовах пролетарської революції Сталін та його однодумці взяли за основу політики «побудови соціалізму». Сталінський тоталітаризм зовсім не передбачав волевиявлення народу. Правотворчість не визначалася історичним розвитком суспільства та не відповідала об'єктивному процесу формування обставин і передумов права. Таким чином, правотворчість зводилася до закріплення в нормативних актах волі компартійно-радянського керівництва. Водночас напрацьовані правові норми не були обов'язковими для їх творців, що є традиційним для тоталітарних та авторитарних режимів.

Завдання органів кримінальної юстиції, передусім, передбачали забезпечення функціонування режиму сталінської диктатури, реалізації соціально-економічних і політичних кампаній, а боротьба з кримінальною злочинністю набувала другорядного значення. Систему правоохоронної діяльності було свідомо деформовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маркс К. Ницета философии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 4. – С. 65–185.
2. Маркс К. Критика Готской программы // К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 19. – С. 9–32.
3. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 711 с.
4. Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Київ : Політвидав України, 1973. – Т. 37. – С. 225–323.

5. Ленін В. І. Привіт угорським робітникам / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Київ : Політвидав України, 1973. – Т. 38. – С. 372–376.

6. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.

7. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Т. 3. 1895–1847. – Изд. 2-е. – М. : Госполитиздат, 1955. – 1955. – С. 7–544.

8. Ленин В. И. К истории вопроса о диктатуре / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 41. – С. 369–391.

9. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Г. Білас. – Київ : Либідь : Військо України, 1994. – Кн. 1. – 428 с.

10. Вісник Радянської Юстиції. – 1930. – № 20–21. – 564 с.

11. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 36–38, арт. 167.

12. Кримінальний кодекс УСРР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 26–27, арт. 132.

13. Резолюции XVI съезда по отчету Центрального Комитета ВКП(б) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1954. – Ч. 3. 1930–1954. – Изд. 7-е. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 10–22.

14. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності : постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серп. 1932 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – 1932. – Відділ 1. – № 62, арт. 360.

15. Итоги первой пятилетки. Доклад т. Сталина на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 7 января 1933 г. // Сов. юстиция. – 1933. – № 3. – С. 15.

16. Роговин В. З. 1937-й / В. З. Роговин. – М. , 1996. – 480 с.

17. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. – М. : Республика, 1992. – 270 с.

18. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень» / О. П. Бенько. – Київ, 1994. – 18 с.

19. Вышинский А. К положению на фронте правовой теории / А. Вышинский. – М. : Юриздат НКЮ СССР, 1937. – 60 с.

20. Вышинский А. Революционная законность и задачи советской защиты / А. Вышинский. – М. : Юриздат НКЮ СССР, 1934. – 71 с.

21. Вышинский А. Проблемы оценки доказательств в советском уголовном процессе / А. Вышинский // Соц. законность. – 1936. – № 7. – С. 21–36.

22. Первое всесоюзное совещание судебно-прокурорских работников. Доклад т. Вышинского «О мерах к улучшению качества судебной и прокурорской работы» // Сов. Юстиция. – 1934. – № 13. – С. 11–23.
